

ЦЪРКВАТА “СВ. НИКОЛА” В С. ЖЕЛЕЗНА ЧИПРОВСКО

Църквата “Св. Никола” в с. Железна, Чипровско вече не съществува - през 1944 г. е съборена от атеистично настроеното ръководство на селото. Десетина години преди това Народният музей в София укрепва сградата, извършва се фотозаснемане на стенописите, а през 1941 г. няколко фрагмента са свалени и сега се пазят в Археологическия музей и в Криптата в София.¹ За църквата съществуват само две публикации – една популярна статия² и кратки бележки от бележития български изследовател Асен Василиев.³ Този интересен паметник заслужава специално проучване, опит за каквото е този текст.⁴

До 1688 г. с. Железна заедно със съседните Чипровци, Копиловци и Клисурса е център на българите католици. Важни сведения за селото дава в своите релации до Ватикана архиепископ Петър Богдан.⁵ През 1640 г. католиците там са 360 (през 1656 г. са 400), а православните около 200. В миналото в околностите се добиват злато и сребро, както и в Чипровци, но по времето на Петър Богдан този добив е преустановен. Селото се ползва с данъчни привилегии, а основното занимание на по-голямата част от жителите е търговия, главно с Влашко, Трансилвания и Сърбия.⁶ Както и в другите три селища, и тук има францискански манастир, посветен на св. Антоний игумен. Църквата му е осветена през 1618 г. от епископ Петър Солинат, но изглежда е доста по-стара, защото единият от олтарите

¹ Всичките фрагменти са собственост на Археологическия музей – инв. № 3406-3420.

² В. Атанасов, *Църквата “Св. Николай” в с. Железна, Фердинандско* – в. Мир, бр. 11141, 1937.

³ Ас. Василиев, *Църкви и манастири из западна България* – Разкопки и проучвания. IV, София, 1950, 100-101.

⁴ Проучването на стенописите извърших преди десетина години в рамките на колективния проект в Института за изкуствознание при БАН “*Корпус на паметниците на монументалната живопис в България през XV-XVI в.*”.

⁵ Б. Димитров, Петър Богдан Бакшев – *български политик и историк от XVII век.*, София, 1985, 172-178.

⁶ И. Дуйчев, *Софийската католичка архиепископия през XVII в.* София, 1939, 242.

Сл.1. Църквата “Св. Никола” в с. Железна.

Fig.1. The Church of St. Nicholas in the village of Železna

е от 1497 г., а през 1640 г. е застрашена от разрушаване. Близко до Железна е православният Чипровски манастир “Св. Йоан Рилски”, който според Петър Богдан датира от средновековието.

Съжителство на вероизповедания, благосъстоянието на населението, връзките му със света са условия за създаването на своеобразен културен и художествен център в Чипровския край, в който се съчетават традициите на Изтока и Запада.⁷ На разцвета на културата и изкуството в региона се слага рязко край през 1688 г., когато след неуспеха на Чипровското въстание, съпровождащо австро-турската война, населението напуска родните си места и емигрира. Селищата пустеят до началото на XVIII в., което кара османската власт през 1700 г. да издаде ферман за заселването им – новите преселници ще се черкуват в останалите храмове, които клонят към разрушаване и ще могат да ги поправят.⁸ Една от тези църкви е “Св. Никола”, но можем да допуснем, че тогава тя не е в лошо състояние. Нейното постепенно разрушаване започва през 1908 г., когато иманяри намират в две скривалища в олтара няколко килограма монети.⁹ Последвалите изстъпления на търсачите на съкровища значително

⁷ И. Гергова, *Чипровският край - своеобразен център на старото българско изкуство*. – Изкуство, кн. 5, 1988, 32-36.

⁸ В. Шанов, Й. Захариев. *Един турски ферман в връзка с Чипровското въстание*. – Архив за поселищни проучвания. Год. I, кн. 2, София, 1938, 58, 59.

⁹ В. Атанасов, *Църквата “Св. Николай” в с. Железна, Фердинандско – в. Мир*, бр. 11141, 1937.

Сл.2.Църквата “Св. Никола” в с. Железна.

Fig.2. The Church of St. Nicholas in the village of Železna

повреждат стенописите и градежа – на запазени фотографии¹⁰ се вижда постепенното разрушаване на абсидата, а по време на свалянето на стенописите сводът на наоса е вече напълно срутен.

Църквата “Св. Никола” е еднокорабна, с полуцилиндричен свод и доста голям притвор, също засводен, строен на мястото на по-стар. Размерите според едни данни са 25x10 м.,¹¹ а според други - ок. 18x9 м.¹²

По свода в наоса са изобразени (от и. на з.): Христос от Възнесението, Христос Вседържител, заобиколен от медальони с ангели, Христос Емануил и Богородица Оранта. В основата на свода в кръгли медальони са разположени бюстове на пророци. В конхата на абсидата е Богородица Ширшая с два ангела,¹³ под нея Причастие на апостолите,¹⁴

¹⁰ Фотографии в архива на Археологическия музей в София, наследник на някогашния Народен музей и в личния архив на проф. Лиляна Мавродинова, правени от нейния баща проф. Никола Мавродинов. Вж. също: Ас. Василиев, *Църкви и манастири из западна България* – Разкопки и проучвания. IV, София, 1950, обр. 64; *Кратка история на българската архитектура*. София, 1969, рис. 163. Използвам възможността да благодаря на проф. Лиляна Мавродинова за предоставените ми фотографии.

¹¹ В. Атанасов, *Цит. съч.*

¹² Ас. Василиев, *Цит. съч.*, 100.

¹³ Левият ангел е запазен – инв. № 3408, сега в НХГ. И. Гергова, *Чипровският край*, ил. на с. 34.

¹⁴ В инвентарната книга на Народния музей под № 3413 е записана неидентифицирана сцена, в която се вижда киворий – може би това е централната част на Причастие на апостолите. Фрагментът е недостъпен за изследване.

Сл.3. Руини на църквата “Св. Никола” в с. Железна.
Fig.3. Ruins of the Church of St. Nicholas in the village of Železna

Сл.4. Западна стена
на наоса.
Fig.4. The western
wall of the naos

Сл.5. Надпис за възстановяване на църквата. Източна стена на притвора.
Fig.5. The inscription about the Church construction, the eastern wall of the parvis

Сл.6. Детайл от стенопис в абсидата. НХГ.
Fig.6. A detail of the fresco painting in the apse. NHG

Сл.7. Богородица от Благовещението. Източна стена. НХГ.

Fig.7. The Theotokos from the Annunciation, the eastern wall. NHG

а най-долу Поклонение на жертвата. Непосредствено над абсидата е изобразен Убрус,¹⁵ а над него Възнесение Христово.¹⁶ В страни от него са разположени изображенията на двама евангелисти. Под тях са арх. Гавриил и Богородица¹⁷ от Благовещението. На южната стена в горния регистър са сцените: Рождество Христово,¹⁸ Кръщение, Възкресението на Лазар,¹⁹ Влизане в Ерусалим,²⁰ Умиване на нозете, Тайната вечеря²¹ и Молитва в Гетсиманската градина.²² В горната част на западната стена са разположени останалите двама евангелисти²³ и Разпятие Христово между

¹⁵ Археологически музей, София, инв. № 3410.

¹⁶ Археологически музей, инв. №3419, 3420.

¹⁷ НХГ, инв. № 3418.

¹⁸ Археологически музей, инв. № 3406.

¹⁹ Археологически музей, инв. № 3416.

²⁰ Археологически музей, инв. № 3409.

²¹ Археологически музей, инв. № 3415.

²² НХГ, инв. № 3414. И. Гергова. *Чипровският край*, ил. на с. 34.

²³ Еванг. Йоан в Археологически музей, инв. № 3417.

Сл.8. Възнесение Христово. Източна стена.

Fig.8. Ascension of Christ, the eastern wall

тях. Във втория регистър: Успение на св. Никола,²⁴ Успение Богородично²⁵ и Богородица Живоносен източник. В най-долния регистър от юг са св. Симеон Сръбски и св. Сава Сръбски.²⁶ За останалите стенописи в наоса няма информация, по време на заснемането са били напълно унищожени. Тъй като Успението на св. Никола е на равнището на втория регистър сцени, които са били разрушени, можем да предположим, че това е край на житиен цикъл на светеца, разгърнат на южната стена. Точно така е в църквата “Св. Никола” в близкото село Долна Вереница, чиито стенописи датират вероятно от средата на XVII в.²⁷

Според Асен Василиев в притвора бил изобразен Акатист Богородичен. Имаме информация само за изображенията на източната стена на помещението. В патронната ниша е представен св. Никола на трон. Около нишата са разположени два реда от по две рамкирани полета с мъчения на светци, вероятно менолог. Доколкото може да се схване, в едно поле са били илюстрирани повече от една сцена. Личат посичания с меч и

²⁴ НХГ, инв. № 3411.

²⁵ Археологически музей, инв. № 3407. Ас. Василиев. *Цит. съч.*, ил. 65.

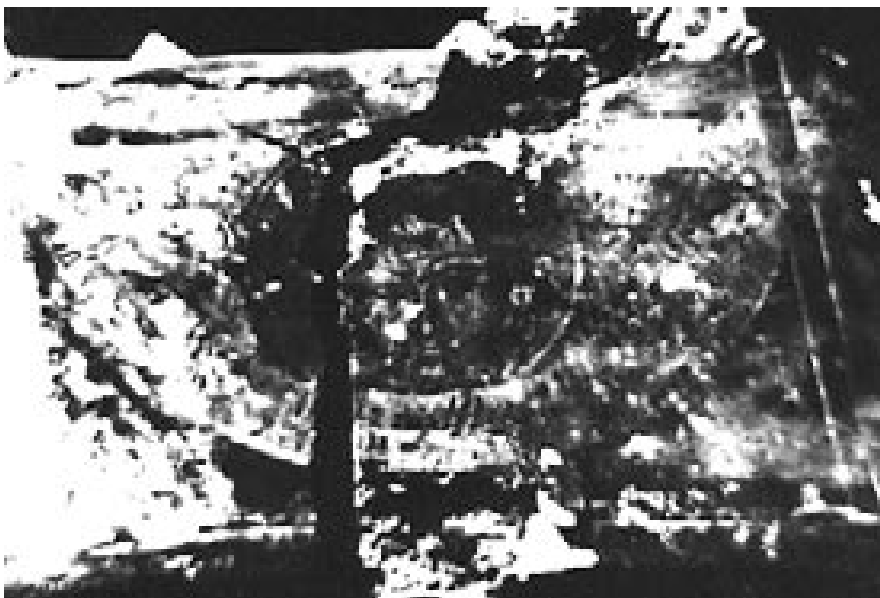
²⁶ За изображенията споменава: С. Петковић. *Представе светога Саве у бугарској уметности*. – Зб. Спаљивање моштију светога Саве. 1594-1994. Београд, 1997, с. 227.

²⁷ И. Гергова. *Такива са били бунтарите. Новооткрит паметник на старата българска монументална живопис*. – Отечество, кн. 13, 1987, с.24; И. Гергова, *Чипровският край*, 35.

Сл.9. Детайл от Възнесение Христово.
Археологически музей, София.

Fig.9. Ascension of Christ, a detail, the
Archaeological Museum, Sofia

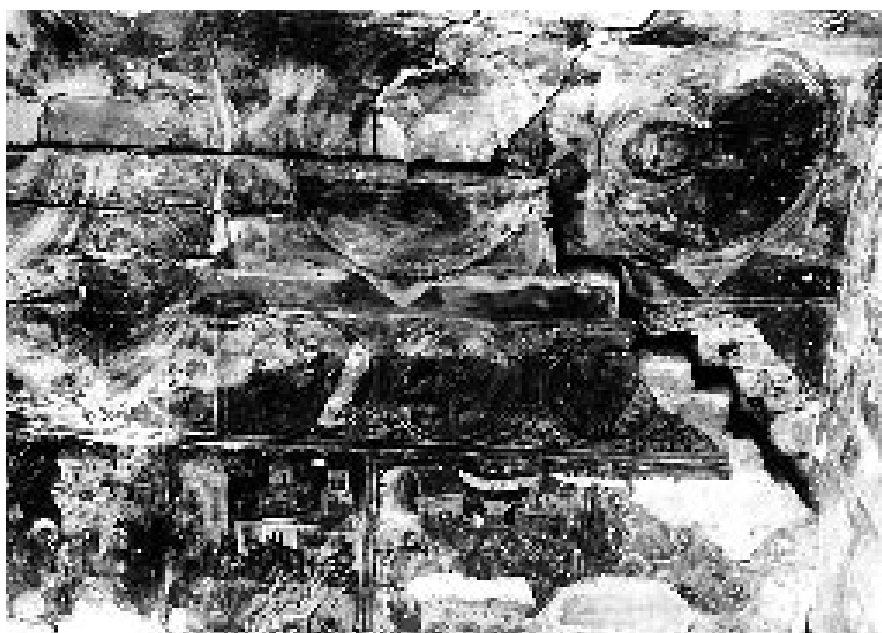

Сл.10. Убрус. Източна стена на наоса.

Fig.10. A cloth, the eastern wall of the naos

Сл.11. Поклонение на жертвата. Абсида.
Fig.11. Worship of the Lamb, the apse

Сл.12. Западна част на свода в наоса.
Fig.12. The western area in the vault of the naos

Сл.13. Богородица от свода на наоса.

Fig.13. The Theotokos from the naos vault

вследствие на което те превземат през 1521 г. Белград.³¹ Тази година е крайната възможна дата за изписването на стенописите на източната стена на притвора. Фотографиите са много неясни, което не позволява уточняване на датировката. Все пак личи, че това е много качествена живопис. Българските паметници, в които има илюстриран менолог, се броят на пръсти: след най-ранния от църквата “Св. 40 мъченици” във Велико Търново (XIII в.)³² има още два, които са по-късни от този в с.

убиване с лък. В най-долния ред са образите на св. Мина,²⁸ св. Богородица, Исус Христос и св. Йоан Предтеча от Дейсиса. Акатистът вероятно е бил изобразен по останалите стени на помещението.

В горната част на абсидата отвън в аркирана ниша е представен Св. Никола, фланкиран от фигурите на Христос и Богородица. Всички надписи в църквата са славянски.

На източната стена на притвора има надпис, изписан върху по-стар. В него се споменава поправка на църквата и се разчита годината 1634.²⁹ Бихме могли да предположим, че през тази година е преизграден притворът и може би изписани новите му части, като стенописите на източната стена са останали от по-старата постройка. За нейната датировка може да се съди от един графит, видян от Ас. Василиев в притвора, а за това, че се е намирал на източната му стена съдя от запазените фотографии: “Къга подеше турци да идат на Белъ градъ и на Връшаву обед. 1521 г.”³⁰ Тук става дума за военните действия на турците,

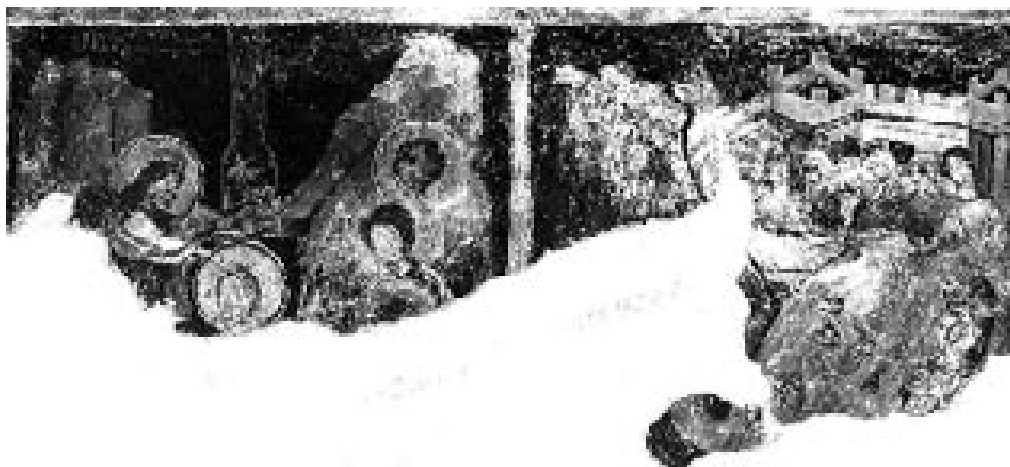
²⁸ Археологически музей, инв. № 3412. Фрагментът е недостъпен за изследване.

²⁹ В. Атанасов, *Цит. съч.*

³⁰ Ас. Василиев, *Цит. съч.*, с. 101.

³¹ Х. Маганов, Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто*. София, 1988, с. 270.

³² Л. Мавродинова, *Стенописите в църквата “Св. 40 мъченици” във Велико Търново*. София, 1974, с. 11-18, ил. 4-12а, 14-33; К. Тотев, *Стенописният календар от*

Сл.14. Кръщение. Възкресението на Лазар. Южна стена на наоса.
Археологически музей, София.

Fig.14. Theophany, The Raising of Lazarus, the southern wall of the naos,
the Archaeological Museum, Sofia

Железна: в галерията на църквата “Св. ап. Петър и Павел” в същия град от края на XVI в.³³ и в галерията на църквата “Рождество Христово” в близкото Арбанаси от 40-те години на XVII в.³⁴

В декоративната система и иконографията на сцените има и други интересни особености. Рядко е наличието на изображения на източната фасада върху абсидата. Във византийското изкуство са ми познати малко примери на изписване на източната стена, при което изображенията са разположени над абсидата – в църквите “Св. Никола Касници”³⁵ и “Св. Никола Цоца”³⁶ в Кастория. В църквата край с. Мърводол, Кюстендилско (XIII-XIVв.?), както в Железна изображения на двама светеца е намират в ниша върху самата абсида.³⁷ Образът на арх. Михаил се е намирал

царската църква “Св. 40 мъченици” във Велико Търново. – Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник, Велико Търново, 2004, с. 199-244.

³³ Г. Геров, *Стенописният календар от църквата “Св. Петър и Павел” в Търново*. – Изкуство, кн. 3, 1985, с. 31-39.

³⁴ Л. Прашков, *Църквата “Рождество Христово” в Арбанаси*. София, 1979, с. 136; Г. Геров, “Време” и “история” в стенописите от галерията на арбанашката църква “Рождество Христово”. – Проблеми на изкуството, кн. 4, 1996, с. 3-13.

³⁵ S. Pelekanidis, M. Chatzidakis, *Kastoria*. Athens, 1985, p. 53, fig. 3; L. Hadermann-Misguich, *Une longue tradition Byzantine. La decoration extérieure des églises*. – Зограф 7, Београд, 1977, с. 7.

³⁶ **Ι. Σισιου**, *Μια αγνοστη συνθεση στον αγιο Νικολαιο Τζωτζα Καστοριας συνενωση δυο σημαντικων θεματων της βασιλικης Δεσησης και της αγιας Τριαδας*. – Αφιερωμα στη μνημη του Σωτηρη Κισσα. Θεσσαλονικη, 2001, σχ. 3.

³⁷ В. Марди-Бабицова, *Средновековна черква край село Мърводол*. – Музеи и паметници на културата, кн. 1, 1981, с. 30-31, обр. 1, 5, 7. Авторката предполага, че фрагментарно запазените образи са на патроните на храма, без да се ангажира

Сл. 15. Умиване на нозете.
Южна стена на наоса.

Fig. 15. Washing of the Feet,
the southern wall of the naos

върху абсидата на разрушената едноименна църква в манастира Св. Харалампий в Мелник.³⁸ През посвизантийския период подобни случаи зачестяват, при това в повечето случаи изображенията са на стената над абсидата, а не върху нея – църквите “Св. Димитър” в Арбанаси, “Св. Теодори” в с. Студена, Пернишко,³⁹ с. Добри дол, Скопско, редица църкви в Демирхисарско. Върху абсидата на църквата “Св. Никола” в Сеславския манастир има следи от живописни изображения, изпълнени вероятно през 1616 г.⁴⁰ Най-близък паралел на църквата “Св. Никола” в Железна е православната църква “Възнесение Христово” в Чипровци, където в три аркирани ниши е бил изобразен най-вероятно Дейсис.⁴¹ Върху един камък на абсидата са издълбани два надписа от 1677 г. Петър Богдан описвайки стенописите в католическата църква “Св. Антоний игумен” в с. Железна казва, че отвън на източната стена била изобразена Св. Богородица с Младенеца в ръце.⁴² Очевидно частичното изписване на абсидата или източната фасадата е местна традиция, обща за католическите и православните храмове. Същото може да се каже и за наличието на житийни сцени в наоса – освен

в спомената църква в с. Долна Вереница отделни житийни сцени има в

с идентифицирането им. По-добре запазена е лявата фигура, която е облечена в характерна одежда с “престилка” и държи тънък остър предмет, което позволява да се предположи, че образът е на светец лечител, най-вероятно тук са били изобразени светите Козма и Дамян.

³⁸ P. Perdrizet, *Melnik et Rossno*. Bulletin de correspondance hellenique, XXXI, 1907, p. 25

³⁹ Ас. Василиев, *Една старинна църква в с. Студена, Пернишко*. – Годишник на Народния музей, VII, София, 1942, с. 169, обр. 109, 112.

⁴⁰ Фрагментите не са забелязани от автора на монографията за църквата. Възможно е през 70-те години на XX в. те да са били покрити с късна мазилка. Вж.: Д. Каменова, *Сеславската църква*. София, 1977

⁴¹ И. Гергова, *Чипровският край...* с. 34.

⁴² *Пътница и пътешественици XIV-XIX в.* София, 1982, с. 100.

наоса на црквата “Св. Йоан Предтеча” в близкото с. Върбово, а таква е имало и в католическата црква в с. Железна.⁴³

Интерес представляват образите на св. Симеон и св. Сава Сръбски от западната стена на наоса. Дватама са представени според установените иконографски белези:⁴⁴ св. Симеон е с дълга раздвоена бяла брада, облечен като монах, с кукул на главата; св. Сава е със закръглена тъмна брада, с архиерейски одежди. Наличието на тези изображения изисква коментар. Чипровският край в църковно отношение принадлежи на Софийска митрополия, която не е била подчинена на Печката патриаршия. Най-вероятно изборът на образите на сръбските светци в железнишката црква се дължи на ктиторите, защото стилът на стенописите и иконографските им особености не се срещат в известните ми сръбски паметници. Чипровският край се намира в непосредствена близост до сръбските земи. Както посочих по-горе, жителите на Железна търгуват със Сърбия. Чипровските златари работят от средата на XVII в. нататък за фрушкогорските манастири и за Дечани⁴⁵. Двама от тях през 1612 г. изработват архиерейска патерица за търновския митрополит Гавриил, върху която изковават лика на св. Сава Сръбски.⁴⁶

Интересно е изображението на сцената Богородица Живоносен източник, която има развита иконографска схема. Богородица е в чашата

Сл.16. Тайната вечеря. Южна стена на наоса.

Fig.16. Last Supper, the southern wall of the naos

⁴³ И. Гергова, *Чипровският край*, с. 35.

⁴⁴ С. Петковић, *Иконографија светог Симеона Српског у доба турске владавине*. – 36. Стефан Немања-Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање. Београд, 2000, с. 383 и сл.; С. Петковић, *Свети Сава Српски у старом руском, румунском и бугарском сликарству*. – 36. Сава Немањић-Свети Сава. Историја и предање. Београд, 1979, с. 357-374.

⁴⁵ И. Сотиров, *Чипровската златарска школа*. София, 2001, кат. № 7, 8, 10, 11, 18, 19, 21, 27, 28, 39, 43, 48.

⁴⁶ И. Сотиров, *Цит. съч.*, с. 49-50, табл. III, кат. № 4; С. Петковић, *Представе светого Саве*, с. 229-230.

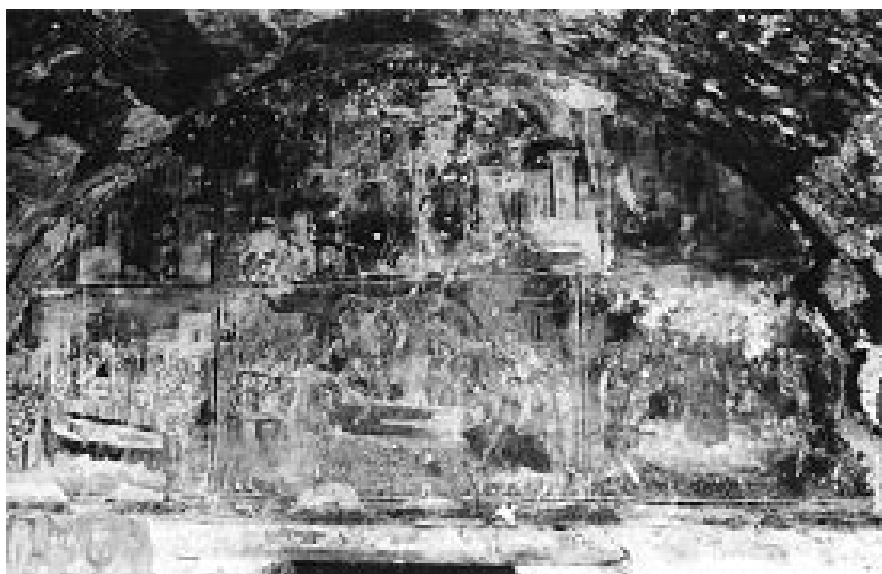

Сл.17. Молитва в Гетсиманската градина. НХГ.

Fig.17. The Agony in the Garden of Gethsemane

на фонтан, чиито струи падат в голям шестоъгълен басейн. Встрани и зад фонтана са изобразени хора, които пият от водата и се мият с нея. От двете страни на Богородица има по един ангел. Подчертаната наративност отличава сцената от по-ранните примери, които представят символично Богородица като извор на живота.⁴⁷ Изображението вероятно илюстрира чудесата, ставащи в манастира “Зоодохос Пиги”

⁴⁷ Д. Медаковић, *Богородица “Живоносни источник” у српској уметности*. – Зборник радова Византолошког института, књ. LIX, 5, Београд, 1958; T. Velmans, *L’iconographie de la “Fontaine de vie” dans la tradition Byzantine à la fin du moyen âge*. – Synthronon. Bibliothèque des Cahiers Archéologiques. Paris, 1968, p. 119-134; Δ. Παλλας, *Η Θεοτοκος Ζωοδοχος Πηγη*. – Αρχεολογικον Δελτιον, 26-Α, 1973; 201-204; M. Tatić-Đurić, *Image et message de la Théotokos “Source de Vie”*. – Buletin de l’ Assotiation Internationale d’Etudes du Sud-Est Européen, XIX-XXIII/1-2, Bukarest, 1993, 31-47; A-M. Talbot, *Epi-grams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and its Art*. – DOP, 48, 1994, 135-165; J. Магловски, *Богородица Живоносни источник. Драгуљи једне касно и поствизантијске теме*. – ЗЛУ 32-33, т. I, Нови Сад, 2003, с. 183-192.

Сл.18. Западна стена на наоса.

Fig.18. The western wall of the naos

край Константинопол. Легендите за запустелия около средата на XVI в. константинополски манастир продължават да се разказват на Света гора и влизат в състава на събрания от атонския монах Агапий Ландос корпус от 69 богородични чудеса (публикувани в книгата му Амартолон Сотирия, Венеция, 1641). През 30-те години на XVII в. критският зограф Теохарис Силвестрос, монах в манастира Св. Екатерина на Синай рисува Богородица живоносен източник в централната част на един триптих с близка до стенописа в Железна иконографска схема, която очевидно се отнася до константинополския манастир.⁴⁸ По-късно Дионисий от Фурна описва сцената в своята ерминия, следваща по-стари източници⁴⁹ и рисува през 1737 г. една подобна икона.⁵⁰ Това е свидетелство за осведомеността на зографите, работили в Железна. Разположението на сцената до северозападния ъгъл на наоса вероятно е свързано с изпълнението на тайнството Кръщение на това място. Богородица Живоносен източник е рядка тема в балканското поствизантийско изкуство преди XVIII в. В България я срещаме само още два пъти. По-ранното изображение, вероятно от XVI в. е било разположено върху източната стена на притвора в църквата Св. Харалампий в едноименния мелнишки манастир, който за съжаление не е запазен. От едно старо описание на стенописите се вижда,

⁴⁸ М. Χατζιδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την αλωση*, Αθηνά, 1987, εικ. 184.

⁴⁹ Ерминия или наставление в живописном искусстве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурнографитом. Москва, 1993, с. 148.

⁵⁰ С. Brisby, *An Icon of Theotokos Zoodohos Pighi – Mother of God Life Giving Spring: Aspects of Later Byzantine Art.* – Проблеми на изкуството, кн. 4, 2003, ил. на с. 35.

Сл.19. Успение Богородично. Археологически музей, София.

Fig.19. Assumption of the Theotokos, the Archaeological Museum, Sofia

че иконографската схема е била близка до тази в Железна.⁵¹ Следващият пример е в притвора на църквата в Карлуковския манастир (1602), където сцената е в състава на Акатист Богородичен⁵² и в съответствие с това има по-съкратена формула. Доколкото ми е известно, в сръбските паметници от това време темата също е рядка. Близък паралел намираме в наоса на църквата Въведение Богородично в Сичевачкия манастир край Ниш от 1644 г.⁵³ Сцената е разположена на същото място – в дясно от Успение Богородично на западната стена на наоса. Иконографията е подобна, само липсва басейн и хората около фонтана са по-малко на брой. Друго съвпадение е разположението на св. Симеон и Сава Сръбски в южния край на западната стена в наоса. Зографите, работили в Сичево, не са известни по име. М. Ракоција, публикувал фреските, дава някои най-общии паралели, но не посочва други произведения на ателието.⁵⁴ Струва ми се, обаче, че такива има. Според мен същите зографи са работили стенописите в църквата “Св. Йоан Предтеча” в с. Върбово, Белоградчишко в България (1651)⁵⁵, в притвора на манастира Темска (1654)⁵⁶ и в притвора на Яшунския

⁵¹ P. Perdrizet, *Melnik et Rossno*, 26, 27; Дневник на П. Милюков, 1900 г. Вж.: Ж. Вържарова. *Руските учени и българските старини*. С., 1960, с. 232, 233.

⁵² В. Пандурски. *Манастирската стенна живопис в Карлуково*, София, 2002, с. 142, 143, ил. 101.

⁵³ М. Ракоција, *Зидно сликарство Богородичине цркве Сићевачког манастира*, – Саопштења. XXXII-XXXIII, Београд, 2001, сл. 8.

⁵⁴ М. Ракоција, *Цит. съч.*, с. 178.

⁵⁵ Ас. Василиев, *Цит. съч.*, с. 107-108; Ас. Василиев, *За изобразителните изкуство в северозападна България. – Експедиция в северозападна България*. София, 1958, с. 203-207, фиг. 31-34.

⁵⁶ Л. Павловић, *Манастир Темска*, Смедерево 1966, с. 7-9.

Сл.20. Успение на св. Никола. НХГ.

Fig.20. Ascension of St. Nicholas, NHG

манастир “Св. Ѓоан Предтеча”, които Г. Суботич датира приближително от средата на XVII в.⁵⁷ Тези ансамбли са по-късни от стенописите в с. Железна и са с по-ниско художествено ниво. Ателието работи в един сравнително не-голям регион около Сува планина и Чипровския дял на Стара планина. Напълно е възможно анонимните зографи да са познавали стенописите в църквата “Св. Никола” в Железна и да са възпроизвели част от декоративната ѝ система в Сичево.

Да се върнем към стенописите в наоса на железнишката църква. В наоса се е налагала визуално монументалната композиция Разпятие Христово, разположена в най-горната част на западната стена. Сцената се рязгръща на фона на високите стени и кули на Ерусалим. В лявата част към кръста се приближават няколко конника – Пилат и свитата му. Пилат, с висока корона, е най-отзад, а процесията се предвожда от еврейски първосвещеници, първият от които държи свитък. Доколкото може да се съди от неясната фотография, с която разполагаме, наред с разпнатия

⁵⁷ Г. Суботић, *Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јаџуњи* (2). – Лесковачки зборник, XXXI, Лесковац, 1991, с. 17-30.

Сл.21. Успение на св. Никола. Детайл. НХГ.
Fig.21. Ascension of St. Nicholas, a detail, NHG

Христос е бил изобразен само още един кръст, вероятно с благоразумния разбойник. Богородица под Разпятието е придружена от още две жени. В дясно над кръста се забелязва фигура на голобрад мъж с нимб, но не е ясно дали това е ангел или пророк. В едно поле тук са съединени два епизода, които обикновено се илюстрират отделно и последователно. Процесията, начело с Пилат обикновено се изобразява в сцената Носене на кръста, която предхожда Разпятието.

В стенописите има и други особености, които привличат вниманието. Така например в Убруса, разположен между двустранно представеното Благовещение и под Възнесение Христово в отделно поле, Христос е представен голобрад, като Емануил. Това решение, на което не познавам паралел, потвърждава връзката на Убруса с идеята за инкарнацията на Логоса, изследвана от С. Пейич.⁵⁸

Зографите, работили в наоса, както и тези от притвора, имат качества, които ги издигат над средното ниво. Фигурите са конструирани правилно и са разположени убедително в пространството. Лицата са изписани фино, без големи деформации. Зографите са и много добри декоратори – орнаментите между медальоните с образи на пророци и около Христос Вседържител по свода са изпълнени живо, разнообразно,

⁵⁸ С. Пейић, *Мандилион у послевизантијској уметности*, ЗЛУ 34-35, т. II, Нови Сад, 2003, 83-88.

Сл.22. Успение на св. Никола. Детайл. НХГ.

Fig.22. Ascension of St. Nicholas, a detail, NHG

без повторение на комбинациите от мотиви. Любопитно е сходството на някои от орнаменталните мотиви с резбата от венчилката на иконостаса от Погановския манастир (1620).⁵⁹

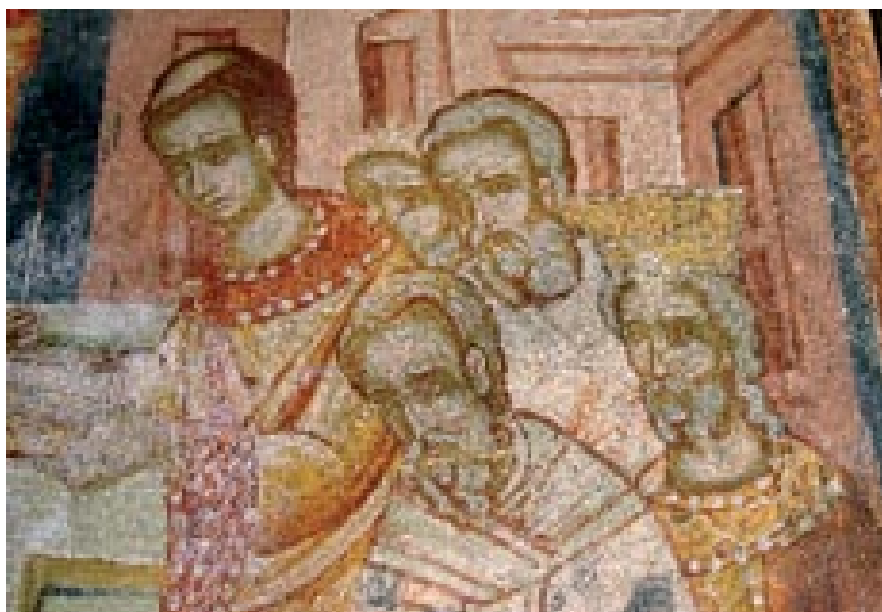
В сцената Умиване на нозете архитектурните кулиси са особено интересни. В ляво има висока сграда, прилична на жилищна кула, с балкон, през перилата на който е праметната кърпа. В дясно е изобразена голяма трикорабна базилика с трансепт (или триконхална църква, до която са добавени в западната част помещения с по-ниско покритие), над който се издига висок купол. В олтарната част и трансепта има бифори, а върху фронтоната на западната фасада има кръгъл прозорец – розета. Зад църквата в западната част се извисява кула-камбанария с две камбани. Изображението остава впечатление за конкретност и не е изключено да възпроизвежда действителен паметник, разбира се може да е копирано отнякъде. Високата камбанария и розетата говорят по-скоро за католическа среда и бихме могли да предположим влияние от стенописите в католическите църкви на Чипровския регион.

Датировката на стенописите в железнишката църква не е лесна задача, заради безвъзвратната загуба на голяма част от тях и

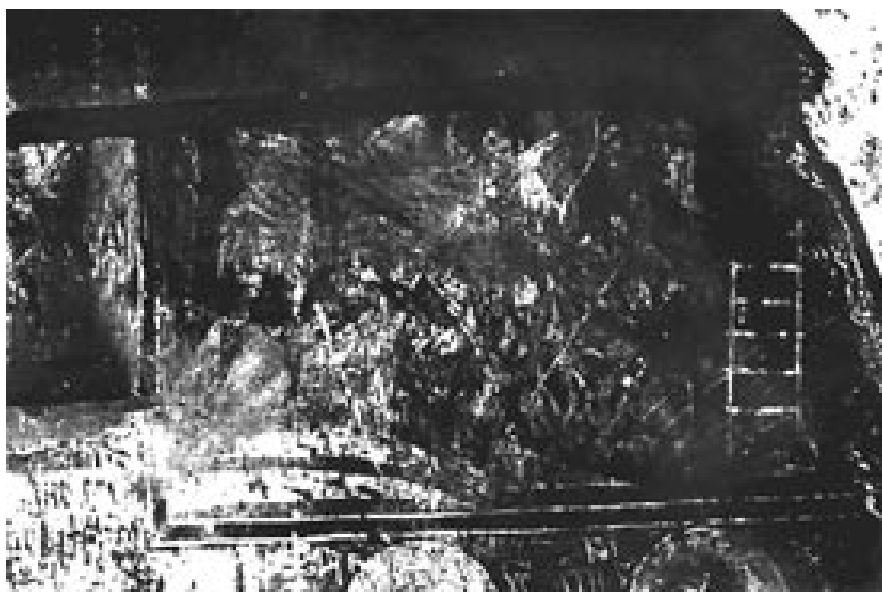
⁵⁹ И. Гергова, *Ранният български иконостас 16-18 в.*, София, 1993, ил. 13 – рамкиращият мотив от царските двери и ваза с букет от венчилката, която не е репродуцирана.

Сл.23. Успение на св. Никола. Детайл. НХГ.
Fig.23. Ascension of St. Nicholas, a detail, NHG

Сл.24. Успение на св. Никола. Детайл. НХГ.
Fig.24. Ascension of St. Nicholas, a detail, NHG

Сл.25. Сцени от менолог. Източна стена на притвора.

Fig.25. A scene from the menologue, the eastern wall of the parvis

незадоволителното състояние на запазените фрагменти. Без съмнение живописата е от поствизантийския период – за това говори Христос Вседържител на свода, заобиколен от кръгли медальони с образи на ангели, орнаментиката и особено покривката на одъра на Богородица от Успението, възпроизвеждаща източен текстил, типичен за ислямския свят. Сложното оформление на сводовата декорация се появява през 40-те години на XVI в. в манастира на Филантропините на острова в Янинското езеро,⁶⁰ след което се среща често. Това би означавало, че наосът е изписан след притвора, на чиято източна стена има графит от 1521 г. Това би могло да се случи при надживописване на старата декорация. Друга хипотеза би било преизграждане на наоса, при което е била запазена западната му стена. В подкрепа на подобно предположение е надписът в притвора, който казва, че храмът бил “приправен”. На една фотография се вижда, че наосът е бил малко по-широк от притвора. Стените му са били с различна дебелина – северната и западната стени 90 см., а южната 1 м. Не е изключено поправката на църквата да е включвала и преизграждане на южната стена на наоса и вероятно свода. Трябва да се отбележи, че колоритното изграждане на фигурите върху западната стена (Успение Богородично) и източната (Възнесение), е различно. В Успение Богородично светлите части на лицата са розовато-охрови, контурът е кафяв, а във Възнесение подложката е много тъмна, сенките са зеленикави, светлите части са

⁶⁰ A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*. Ioannina, 1989, 27

оранжеви, използвани са бели бликове. Одеждите в първата сцена са моделирани с множество гънки, а във втория са обобщени. Дали тези разлики се дължат на различно време на изпълнение, или на участието на майстори с различен почерк, е трудно да се каже. Възможно е бъдещо технологично изследване на оцелелите фрагменти да помогне за отговор на тази въпрос.

Вероятно част от стенописите в наоса да са от датата на ремонта – 1634 г. Проблемът е в това, че живописиста в тази част на храма изглежда по-стара. Това може да се дължи на моделите, които зографът е използвал или познавал, а те са от втората половина на XVI в. и в паметници от Епир и Света гора.

Ivanka Gergova

THE CHURCH 'ST. NICHOLAS' IN JELEZNA, REGION OF CHIPROVTSI

The church 'St. Nicholas' in Jelezna in the region of Chiprovtsi was destroyed within the forties of the twentieth century. Part of the frescoes were taken down from the walls and now they are being kept in the Sofia Archaeological museum and in the Crypt of 'St. Alexander Nevsky' church. The fragments that are in good preservation, the old photo documentation and two publications, which give general information about the monument, make possible its monographic study. The church was a basilica with a narthex built later on. Frescoes covered the naos, the narthex and the bay, which were located over the apse outside. Among them, one could see some rare scenes and images such as Mandilion with Christ Emanuel, The Virgin Life-Giving Source with an unfolding iconographic scheme, scenes from a menology, the images of St. Simeon and St. Sava Serbski, the image of the patron St. Nicholas in a niche over the apse. The frescoes were painted within different periods – those from the eastern wall of the narthex were probably the oldest ones. They were painted before 1521 when there was graphite on the wall, mentioning about the seizure of Belgrade. During the thirties of the seventeenth century, the church underwent reconstruction and probably it was painted over again. The program of the eastern wall of the naos has a parallel in the church of the Sichevski monastery near Nish.